

Ludwig Selimski
(Bulgaria, Veliko Tarnovo)

On the Origination of *Abagar* – the First Modern Bulgarian Printed Book

Abstract: Certain orthographic features of *Abagar*, such as the regular occurrence of **u** (= ts) instead of **ч** (= ch) before the vowels **e** (Cyrill.) and **и** (= i) have received different scientific explanation. One of the analyses puts forward the idea that *Abagar*'s author "did not know how to write in his own language", that he was "a foreigner".

The author of this paper proposes the thesis that Bishop Filip Stanislavov wrote the prayer book in the Latin script according to the Italian orthography and that just before the printing of the book in Rome, a decision was made to replace the Latin letters with Cyrillic ones. This, however, was not done by the author himself.

Keywords: Cyrillic script, Latin script, orthography, transcription, transliteration

Людвиг Селимски
(България, Велико Търново)

Как е възниквал „Абагар“ – първата новобългарска печатна книга¹

1. Първата новобългарска печатна книга, за каквато се счита „*Абагарът*“ на еп. Филип Станиславов, се появява преди около 370 години – отпечатана е в Рим на 6 май 1651 г. Адресирана е към новопокръстените по римокатолически обред бивши еретици-павликяни, наследници на богомилите. Техни непосредствени потомци са днешните католици, живеещи в няколко селища в Никополско и Свищовско (Северна България), както и в Пловдивско и в самия Пловдив (Южна България).

Вторичната евангелизация на българските павликяни, започната в Северна България от босненски францисканци в края на XVI век (1595 г.), продължава половин столетие. До средата на XVII век, когато се появява „Абагар“, към лоното на католическата църква са привлечени окончателно и павликяните от Южна България.

Авторът на „Абагар“ еп. Филип Станиславов (1608/1610-1674), родом от с. Ореш, Свищовско, произхождащ от бивши павликяни, учи в Илирийския колеж (Collegium Illyricum) в Лорето (1627-1633), след което е ръкоположен за свещеник и назначен за преводач към Папската курия. През 1635 г. се завръща като мисионер, първоначално в родното си село Ореш, Свищовско. През 1647 или 1648 г. е избран за никополски епископ.

Абагарът е сборник от молитви, предназначени да подпомогнат привлечените към западно-православния обред бивши павликяни по-скоро да скъсат с еретическите си убеждения и навици и да укрепнат в католицизма.

2. Научният интерес към *Абагар*, известен в 15 екземпляра, възниква през 20-те години на XIX век. Изказани са много противоречиви, понякога допълващи се едно друго, мнения за изворите на паметника и за езика, на който е съставен. Най-новото [до 2000 г.] – трето по ред – пълно издание, имащо за цел „да отрази съвременното състояние на проучването на *Абагара*“ (Райков 1979: 7-37/Raykov 1979: 7-37), ги представя

¹ Срв. Selimski 2000.

достатъчно пълно. Много от проблемите около него обаче все още не са окончателно решени.

2.1. В по-старите изследвания се установява връзка на състава и съдържанието на *Абагара* с някои апокрифни съчинения от късносредновековната южнославянска традиция и някои венециански кирилски издания от XVI век. Някои автори предполагат наличие на пряка връзка на това съчинение с хърватски молитвеник от 1640 г., превод от латински от духовника Бартоломей Кашич, известен под съкратеното название „*Rituale Romanum*“. В най-ново време се появява и схващане, че

един по-задълбочен анализ на молитвите говори против каквото и да било сродство на *Абагар* с превода на Кашич [...] и, че двете версии се различават както от езикова (рѣб – sluga, ѡтрѡцете – mladichie и т.н.), така и от текстуална гледна точка (Йеркова 1978:62, 63/Yerkova 1978: 62, 63).

Италианската изследователка насочва вниманието ни към „аналогии със западно-европейски требници“, които „се откриват ясно при сравнение на *Абагар* с други произведения на западната молитвословна литература, които не са влезли в състава на *Rituale Romanum* (1614)“ (Йеркова 1978: 63/Yerkova 1978: 63), както и към една потясна зависимост на славянския текст на *Абагар* от латинската традиция (Йеркова 1978: 67/Yerkova 1978: 67). Някои правописни и езикови особености, на които обръщаме тук внимание, говорят в подкрепа на това мнение.

2.2. Противоречиви са мненията относно езика на *Абагара*:

- сръбски, с кирилски букви и правопис, с които са се ползвали в онова време босненските католици... или ...полубългарски, полусръбски (Иречек/Irechek);
- и по звукам, и по формам, [...] образец книжного Болгарского языка XVII века (Петровский/Petrovskiy, цитиран по Пенев1976: 226/Penev 1976: 226);
- български език, [...] изопачен по малко и от римския словослагател, и от влиянието на правописа на босненските буквичаре, па най-сетне може би и от самаго Станиславова (Теодоров-Балан 1893: 8-9/Teodorov-Balan 1893: 8-9);
- силно развален от влиянието на хърватски език и на представите на римски печатари за кирилските букви (Теодоров-Балан 1896: 142/Teodorov-Balan 1896: 142);
- хърватски, примесен с българизми (Попруженко 1905: 256/Popruzhenko 1905: 256);
- чудна смесица от хърватски и български (Цонев 1919: 360/Tsonev 1919: 360).²

Според Б. Пенев

- всъщност *Абагар* е написан на език, съставът на който се характеризира с черковнославянски, сърбохърватски и български елементи (Пенев 1976: 227/Penev 1976: 227).

² Б. Цонев вероятно не е знаел, че Ф. Станиславов е от католишкото с. Ореш (Свищовско), затова пише „за българския език“, който „се отразява хубаво и в книгите на двама кипровчани [в препратка: Кипровец пада в областта на у-наречие, ч- / ц-говори] епископ Филип Станиславов и Кръстьо Пейкич. [...] а вторият е автор на една книжка под заглавие „Зарцало истине мед царкве источне и западне“, Венеция 1714 г. И двете книжки са печатани (с босненска кирилица) от българо-духовници, възпитани [...] между хърватски младежи, вследствие на което езикът им представя чудна смесица от хърватски и български, макар че и двамата автори произхождат из областта на моравското наречие“ (Цонев 1919: 360/Tsonev 1919: 360).

Съкращава се също „Исус Христос“ – *Исоукарст-ѐ*, -а, както срещаме в писмата на българските католици, сиреч според хърватските текстове – *Jsukarst* [у автора *Usukarst*, бел. ЛС], напр. в *Ritual*'а – без знак за съкращение (Пундев 1926: 300/Pundev 1926: 300).

В случая обаче става въпрос не за съкращаване като правописна особеност, която би могла да послужи като текстологичен довод за връзка на *Абагара* с *Ritual*'а, а за лексикална заемка от хърватски, добре документирана в католишката книжнина и проникнала дълбоко в народния говор на католиците като *Исукръс*, вин.-род. *Исукръста*, зв. *Исукръсте* и притежателно прилагателно име *Исукръстов* (Селимски 1991: 115-116/Selimski 1991: 115–116; срв. хрв. *Isukrst* (XV в.), *Isuhrist* (XVI в.), *Isùkarst* и др., както и производни от тях у Skok 1971-1974: 734 и Šetka 1976: 108).

3.4. Според В. Пундев звукът *x* в паметника, между другото, „се заменя с *к* (*закариоу*, *карстианска* – както в *Acta* и *Ritual*'а)“ (Пундев 1926: 302/Pundev 1926: 302). Тези случаи обаче се отнасят не за проведена промяна *x > к*, а за заети чужди облици: ЛИ (лично име) *Закариа* (от итал. *Zaccaria*) и прилагателното *карстиански* и *карст* ‘кръст’ и ‘Христос’ – по хърв. *Krst* „същото, както *Krist*“ (Šetka 1976: 141). Същото се отнася и за ЛИ *Еустакхиу* (за което Пундев не споменава), заето от итал. *Eustachio*, вм. бълг. *Евстахи(й)*.

3.5. В. Пундев привежда и промяната *к > ц*: „като изключение *к – ц* (*Цириле* – по западно произношение, както и в *Ritual*'а *Cyrille*“ (Пундев 1926: 302/Pundev 1926: 302). И в този случай в *Абагара* е налице не толкова форма от *Ritual*'а на Б. Кашич, а на заемка от итал. *Cirillo*, вероятно с изговор на начално *Чу-*, докато формата *Cyrille* от *Ritual*'а на Б. Кашич е от лат. *Cyrillus*.

4. В *Абагар* действително се откриват грешки, част от които правилно се обясняват с това, че в подготвянето на книгата за печат са могли да участват хърватски, босненски (Райков 1979: 28/Raykov 1979: 28) или римски печатари (Теодоров-Балан 1893: 8-9/Teodorov-Balan 1893: 8-9; Теодоров-Балан 1896: 142/Teodorov-Balan 1896: 142). За друга част от грешките е обвиняван и самият автор (Теодоров-Балан 1893: 8-9/). На Б. Копитар, един от първите, които се занимават с *Абагара*, езикът на творбата определено не се харесва (намира го за „смешно гръцко изопачаване на българския език“ (*greculli ridicule corrumpentis linguam bulgaricam*“), направено по фокуснически (αυρτικου) начин (Kopitar 1839: 45-46). Срв. у А. Т.-Балан:

Родът на тоя наш книжовник е неизвестен; ала може навярно да се мисли, че той е бил чужденец. Затуй, че в неговата книжка често стои печатно н. пр. *ц* или *с* вместо наше *ч* или *з* – както и досега се чуе подобна замяна у гърци, кога говорят български. Копитар прогласи Станиславова за грък... (Теодоров-Балан 1893/150/ Teodorov-Balan 1893: 150).

Срв. и у В. Пундев:

Копитар смяташе, че това е развален български език от грък (Пундев 1926: 331, бел. 23/Pundev 1926: 331, бел. 23).

Според самия В. Пундев „нашият епископ не знае да пише на своя език“ (Пундев 1926: 306/Pundev 1926: 306).

Както ще видим, част от възраженията срещу правописа на Станиславов са неоснователни. Главната причина да се гледа с недоверие на неговия правопис се крие в позрението, че творбата му е повече компилативна, отколкото оригинална, че е по-скооро копие на *Ritual*'а на Б. Кашич, готов хърватски текст с вмъкнати български думи, отколкото самостоятелен превод от латински или италиански на български, но със заемки

от хърватски, които според епископа са били за предпочитание – като по-разбираеми за българите – пред евентуалните заемки от италиански или латински. Някои намират, че той „като че ли нагажда своята кирилица според употребяваната с мъчнотии и неустановеност тогава латиница от хървати и словенци“ (Пундев 1926: 306/Pundev 1926: 306).

Но всъщност – негова ли е, на перото на Ф. Станиславов ли е кирилицата, на която излиза отпечатана книгата? Или – оригиналът, ръкописът на книгата действително ли на кирилица е бил съставен? Изключено ли е Филип Станиславов да е написал молитвеника си на латиница, както всъщност се е практикувало? Ако намерим правилния отговор на този въпрос, ще престанем да гледаме на езика на паметника според възприемането му от Копитар.

5. В *Абагара* действително в м. буквата ч най-редовно намираме буква ц. Само в три случая се среща ч на етимологичното ѝ място: в *моуѳили* ‘измъчвани’ (№ 4), *час* и *чатеѳе* ‘чете се’ (№ 16)³, срв. и *цетеѳе* (№ 6). Освен това, буква ч намираме и на мястото на ц в наречието *сиче* ‘така’, в м. очакваното *сице* от стб. *сицѳ* (№ 16), както е в послеслова. Буква ц в м. ч се отбелязва в различни позиции: в изглас (напр. *клиоуц* ‘ключ’, *маец* ‘меч’, *рец* ‘реч’); пред съгласна (л, н, т), както в *цлвѳѳански* ‘човешки’, *виѳци* ‘вечни’, *пѳцѳѳенѳ* ‘почтено’; пред задна гласна (а, оу), както в *цас* ‘час’, *цѳднѳватѳ* ‘чудновато’. Но тези случаи нямат постоянен характер и общо взето са малко на брой. Съвсем редовно обаче буквата ц в м. ч се среща в позиция пред предните гласни (ѳ, и), както в *цѳс* ‘час’, *циѳт* ‘чист’ и мн. др. И тъкмо многобройните случаи на употреба на буквата ц в м. ч са могли да създадат впечатление у Копитар за гръцки изговор. Но че не се отнася за такъв, става ясно, като се вземе под внимание фактът, че в паметника не се отбелязва замяна на шушкавите *ш* и *ж* със съскави *с* и *з*. Причината за редовното прилагане на съчетания *цѳ*, *ци* със звукова стойност *чѳ*, *чи*, т.е. в м. очаквани *чѳ*, *чи*, трябва да се търси другаде. Тя става понятна и лесно обяснима, ако се предположи, че към съставяне/написване на сборника си от молитви Филип Станиславов ще е пристъпил още като свещеник, ако не даже и по-рано – през последните години от следването си. Трябва да е бил подготвен за собствените нужди на бъдещия пастор. А мисълта за отпечатването му ще да е от по-нова дата. Действително

липсват [...] подробности около историята на [...] отпечатването... и правдоподобно е предположението на Петровски, Попруженко и Пундев, че *Абагарът* може би е бил поготвен за печат през 1648 г., а издаден три години по-късно (Райков 1979: 26-27/Raykov 1979: 26-27).

Може да се предположи в такъв случай, че Филип Станиславов е записвал молитвите с латински букви по италианския правопис, т.е. с лат. *se*, *ci*, четени по италиански като *че*, *чи*. Това се е практикувало през XVIII и XIX в., както се вижда от ръкописното наследство и печатната книжнина на българската католическа църква.

6. В *Абагар* се отбелязват и странни „обеззвучавания“ на звучната *з* в *с*, а в единични случаи и на *ж* в *ш*, в позиция пред сонорните съгласни (плавните *л* и *р* и носовите *м* и *н*) и пред звучната шумова *в* (и полугласните **ѳ* и **й*). Прочее, не е ли по-правилно да допуснем, че става въпрос не въобще за поява на *з* на мястото на *с*, срв. у А. Т.-Балан:

³ Номерата са по изданието на Райков 1979: 31/Raykov 1979: 31. Буква ч се забелязва и в компон. „мъченик“ в гравюрите на св. Георги (№ 11), св. Димитър (№ 18) и св. Стефан (№ 21).

ц или *с* вместо наше *ч* или *з* – както и досега се чуе подобна замяна у гърци, кога говорят български (Теодоров-Балан 1893: 150/Teodorov-Balan 1893: 150),

а за мнимо обеззвучаване на *з* (> *с*) пред следваща сонорна *р*, *л*, *м*, *н* или звучната шумова *в*.

6.1. Група *сл* вместо очаквана *зл* се отбелязва в: *ислази* вм. **излази* ‘излиза’, *ислива* ‘излива’, *нераслацѣне* ‘неразлъчна’, *раслики* (// *разлики*) ‘различни’, *расликѡ* ‘различно’.

6.2. Група *ср* вместо очаквана *зр* се отбелязва в: *присри* вм. **призри* ‘погледни, взри се’, *оусраѡвѡ се* ‘възрадва се’, *оусре* вм. **оузре* ‘забележи’.

6.3. Група *см* вместо очаквана *зм* се среща в: *Иерасме* вм. **Иеразме* (ЛИ *Еразъм*, от итал. *Erasmus*) и *исмамѣни* вм. **измамѣни* ‘измамѣни’.

6.4. Група *сн* вместо очаквана *зн* е налице в: *неснани* вм. **незнани* ‘непознат’, *неснатѣли* вм. **не знатѣ ли* ‘не знаете ли’, *пѡснаѡѡѡт* вм. **пѡзнаѡѡѡт* ‘(ще) познаят’.

6.5. Група *шн* вместо очаквана *жн* се забелязва в: *дѡлшникѡм* вм. **дѡлжникѡм* ‘(на) длъжници(те)’, *Книшници* вм. **Книжници*, *пѡнишни* вм. **пѡнижни* ‘смирени’, прилаг. *вѣтешниѣм* (и *вѣтешнѡга*, *вѣтешни*) вм. **вѣтежн-*, срв. хрв. *bètežan*, -*žna* ‘болен’, от съществ. *bèteg* ‘1. телесен недостатък; 2. болест’ (от унг. *beteg*, срв. Skok 1971-1974: 142).

6.6. Група *св* вместо очаквана *зв* се появява в: *васвишен* вм. **вззвишен* ‘възвишен’, *васвишитѣ* вм. **вззвшитѣ* ‘възвиситѣ’, *исван* вм. **изван* ‘извън’, *оусвелица* вм. **оузвелица* ‘възвеличава’.

Зад мнимото обеззвучаване на *з* (> *с*) в позиция пред *р*, *л*, *м*, *н* или звучната шумова *в*, както и на *ж* (> *ш*) пред *в*, наблюдавано в не малко примери, за да бъде подминовано като случайна грешка, се крие, според нас, противоположната промяна – озвучаване на беззвучната съгласна *с* (> *з*) в такава позиция, характерно за италианския език.⁴ Прочее, съставителят на оригиналния ръкопис на *Абагара* е записвал славянските – български и хърватски – (и други) думи не с кирилски, а с латински букви, но по правилата на италианския правопис и с характерното за италианците озвучаване в подобни случаи, застъпено значително в паметника, макар и не съвсем последователно. Последователността на „грешките“ от този род в *Абагар* е характерна за *и з п ъ л н и т е л я* на *п р е д п е ч а т н а т а* подготовка на ръкописа му, за съществуването на когото нищо не се знае; вероятно е лице, което е свикнало с италианската фонетика и правопис, но италианският език за него не е бил майчин.

Има и други особености на правописа на *Абагар*, свързващи го с италианския език, като предаването на палатално *н* (*н*) чрез съчетанието *гн* (както итал. *gn*) и на палатално *л* (*л*) чрез *гл* (както итал. *gl*), но подобни случаи не е необходимо да бъдат представяни тук, защото се срещат и в хърватската книжнина от XVII век – те не противоречат на представяната тук теза, но и не я доказват.

* * *

И така, впечатлението у Б. Копитар за „смешно гръцко изопачаване на българския език“ в *Абагар* е предизвикано от систематично представяните в него съчетания *че*, *чи* като *ѡѣ*, *ѡи*. Тази особеност на правописа представя оригиналния ръкопис на забележителния паметник като съставян, писан не на кирилица, а на латиница – с латински букви по италиански правописни правила. При *п о с л е д н а т а* му подготовка за печат той е бил само *т р а н с л и т е р и р а н*: латинските буквени знаци са били за-

⁴ За подобни проблеми, свързани с изговора на *s* пред *l*, *m*, *n* и *r* в интернационалната лексика в хърватски вж. Stojković 1957.

менени – е д н а п о е д н а – със съответни кирилски. Поради това в ръкописа, съставен от Станиславов и вероятно използван от него известно време в проповедническата му дейност, лат. *se, si* са били означавани по италианския правопис, а българските *че, чи*, само транслитерирани преди отпечатването му като *це, ци* са зазвучали в отпечатания *Абагар* н е п о б ъ л г а р с к и, а по гръцки! Изпълнителят на нечие нареждане за „кирилизация“ на текста за печат не е имал представа за неволните му преиначавания на много места. Това не е могъл да бъде епископ Филип Станиславов – той би т р а н с - к р и б и р а л своя текст така, че да звучи по български! А сред инвентара му от кирилски букви щеше да се окаже поне буквата **ѿ** от липсващите!

Поради същите причини срещу съчетанията *sl, sr, sm, sn, sv, šn*, с които в ръкописа на латиница са били означавани на места (според италианското им произношение и правописни навици) българските съчетания *зл, зр, зм, зн, зв, жн*, в печатния вариант на текста те са т р а н с л и т е р и р а н и с кирилските буквени съчетания *сл, ср, см, сн, св, шн*, а не са били транскрибирани като **зл, зр*, etc.

Някои собствени имена на лица са записани в облик, близък до италианския.

Отделни други особености на правописа и фонетиката на първата печатна книга на новобългарски език може би имат народноговорни (локалнодиалектни) корени. Те все още очакват своя изследвач.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1922: *Ангелов, Б., М. Генов*. Стара българска литература в примери, преводи и библиография. IX–XVIII в. София: Ал. Паскалев. (Angelov 1922: *Angelov, B., M. Genov*. Stara balgarska literatura v primeri, prevodi i bibliografija. IX–XVIII v. Sofia: Al. Paskalev).
- Йеркова 1978: *Йеркова, Я.* Латински извори на Станиславовия *Абагар*. – Литературна история, № 2, 60-68. (Yerkova 1978: *Yerkova, Y.* Latinski izvori na Stanislavovia *Abagar*. – Literaturna istoria, № 2, 60-68).
- Неделчев 1994: *Неделчев, Н.* Говор на българите-католици (Северен павликянски говор). Велико Търново: Абагар. (Nedelchev 1994: *Nedelchev, N.* Govor na balgarite-katolitsi (Severen pavlikyanski govor). Veliko Tarnovo: Abagar).
- Пенев 1930: *Пенев, Б.* История на новата българска литература, Т. 1, София; изд. II. София: Български писател 1976. (Penev 1930: *Penev, B.* Istoria na novata balgarska literatura, t. 1, Sofia; izd. II. Sofia: Balgarski pisatel 1976).
- Попруженко 1905: *Попруженко, М.* Абагар (Из истории возрождения болгарского народа). – В: Известия Отделения Русского языка и словесности, Т. X, № 4, 229-258. (Popruzhenko 1905: *Popruzhenko, M.* Abagar (Iz istorii vozrozhdeniya bolgarskogo naroda). – In: Izvestiya Otdeleniya Russkogo yazyka i slovesnosti, t. X, № 4, 229-258).
- Пундев 1926: *Пундев, В.* Сборникът *Абагар* от Филип Станиславов. – Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 10 [1924]. София, 289-337. (Pundev 1926: *Pundev, V.* Sbornikat *Abagar* ot Filip Stanislavov. – Godishnik na Narodnata biblioteka v Plovdiv, 10 [1924]. Sofia, 289-337).
- Райков 1979: *Райков, Б.* Предговор към *Абагар* на Филип Станиславов. Рим, 1651. Фототипно издание. София: Нар. просвета, 7-37. (Raykov 1979: *Raykov, B.* Predgovor kam *Abagar* na Filip Stanislavov. Rim, 1651. Sofia: Nar. prosveta, 7-37).
- Селимски 1991: *Селимски, Л.* Из южнославянските окцидентализми в българската католическа книжнина от XIX век. – In: Słownictwo słowiańskie. ZNUJ, Prace

- Językoznawcze, Zesz. 95. Kraków, 115-121. (Selimski 1991: *Selimsli, L. Iz yuzhnoslavyanskite oksidentalizmi v balgarskata katolishka knizhnina ot XIX vek. – In: Słownictwo słowiańskie. ZNUJ, Prace Językoznawcze, Zesz. 95. Kraków, 115-121).*
- Теодоров-Балан 1893: *Теодоров-Балан, Ал.* Български книгопис. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, IX, 3-17. (Teodorov-Balan 1893: *Teodorov-Balan, Al. Balgarski knigopis. – Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina, IX, 3-17).*
- Теодоров-Балан 1896: *Теодоров-Балан, Ал.* Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища. Пловдив: Хр. Г. Данов. (Teodorov-Balan 1896: *Teodorov-Balan, Al. Balgarska literatura. Kratko rakovodstvo za sredni i spetsialni uchilishta. Plovdiv: Hr. G. Danov).*
- Kopitar 1839: *Kopitar, B.* Hesychii glossographi discipulus et επιλωσιστης russus in ipsa Constantinopoli sec. XII-XIII e codice Vindobonensi graecorussica omnia... Vindobonae, 45-46.
- Selimski 2000: *Selimski, L.* СЪКРОВИЦЕ СЛОВЕСЬНОЮ. In: Studia slawistyczne ofiarowane profesorowi Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny. Pod red. W. Stępnia-Minczewej i W. Borysia. Kraków: Wyd. UJ, 167-172.
- Skok 1971–1974: *Skok, P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: JAZU.
- Stojković 1957: *Stojković, M.* Naš izgovor slova s u stranim riječima. – Filologija 1. Zagreb: JAZU, 139-144.
- Šetka 1976: *Šetka, J.* Hrvatska kršćanska terminologija. II izmijenjeno, popravljeno i upotpunjeno izd. Split: Slobodna Dalmaciji.